

Psihologijski aspekti međunacionalnih odnosa

Ivan Šiber

Fakultet političkih nauka, Zagreb

Sažetak

Psihologijski aspekt nacije prvenstveno je osjećaj pripadnosti, zajedništva, sistem stavova prema vlastitoj grupi, te u tom smislu taj osjećaj nije konstitutivni element nacije s obzirom na uzročnost nastanka nacije, nego je konstitutivan u smislu trajanja i djelovanja nacije kao cjeline. Nacionalni osjećaj važan je za pojedinca jer mu omogućuje osjećaj zajedništva, stvaranja identifikacije u vremenu i prostoru, kao i formiranje određenih mehanizama koji osiguravaju sigurnost, obavezu i postizavanje grupnih ciljeva. S aspekta zajednice, on omogućuje integraciju i grupno djelovanje. Nacionalizam je određen kao patologija nacionalnog i razmatran kao predrasuda koja otežava i onemogućuje zajednički život raznih nacionalnih grupa. Navedeni su izvori nacionalizma, njegov psihološki sadržaj, oblici ponašanja i ispoljavanja. Također, analizirani su i društveni uvjeti u kojima dolazi do ispoljavanja nacionalizma, kao i potrebe koje nacionalizam zadovoljava.

Uvod u problem

Interesantan je položaj psihologijskih pristupa u analizi nacionalnog i međunacionalnih odnosa. S obzirom na svoju, prividno dualističku, prirodu neposredno promatranog, manifestnog djelovanja, u isto vrijeme duboko skrivenih latentnih poriva, psihički fenomen veoma se često uzima kao isključivi uzročnik određenih širih društvenih ponašanja, odnosno kao odrednica neke socijalne pripadnosti.

U traženju opravdanja dominantnog položaja i privilegija određenih društvenih grupa, inzistira se na organističko-biologističkim uzročnicima stanovitih ponašanja, te i formuliraju antropološko-rasne teorije po kojima su čovjek i cjelokupna društvena grupa određeni biološkim nasljeđem, u okviru koga postoje genetske razlike što uvjetuju pripadnost i sposobnosti, pa time i prava određenih naroda na dominantnu poziciju; to su pristupi koji su, u kombinaciji s tzv. geografskom školom, u krajnjoj konzekvenciji vlastite političke primjene doveli do poznate maksime »krvi i tla«, odnosno do genocida nad cjelokupnim narodima. »Psihologija naroda«, »narodni karakter« — pojmovi su koji su nekritički preuzimani s namjerom da iskažu posebitosti pojedinih

naroda, da iskažu »narodnu dušu«, ono što je jedinstveno i neponovljivo, što proizlazi iz njihove etničke prirode i što je zatvoreno prema drugim utjecajima.¹

U vezi s tim pristupima teško je ne prihvatiti davno izrečene riječi Johna Stewarta Milla: »Od svih vulgarnih oblika bježanja od razmatranja posljedica efekata socijalnih i moralnih utjecaja na ljudsku svijest, najvulgarniji je onaj koji pripisuje raznolikost u ponašanju i karakteru urođenim, prirodnim razlikama.«²

S druge strane, stajališta što takve »sudbinske« pristupe dovode do druge krajnosti koja se očituje u tome što se iz same psihičke strukture pojedinca, najčešće potpuno neovisno o širim društvenim uvjetima, traži objašnjenje nacionalističkih strasti. Takav svojevrsni psihologizam određuje naciju kao isključivo psihološki fenomen, kao određeno psihološko stanje, s pretpostavkom da se iz psihologijskih spoznaja mogu interpretirati svi sukobi.

Koliko god lijepo i poticajno zvučale poznate riječi iz preambule Statuta UNESCO-a: »*Budući da ratovi započinju u svijesti ljudi, u svijest ljudi treba ugraditi obranu mira*«, ipak su i one svojevrsan psihologizam, prosvjetiteljski odnos prema fenomenima koji imaju znatno šire društveno-ekonomsko i povijesno ishodište.

Nacija, svakako, nije isključivo psihološki fenomen. Ona je, pored ostalog, i psihološki fenomen, isto kao što su psihološki fenomeni sve one institucije, pojave, procesi koji uključuju ljudska ponašanja, vrednovanja, osjećaje. Svaki proces formiranja nacije, njezina djelovanja, uključuje ljude koji se formiraju kao njezini pripadnici, po kojima nacija ima svoju egzistenciju, trajanje, vrijednosti i djelovanje. Kao i u svim povijesnim fenomenima, čovjek je i tu ishodište, djelatni subjekt i krajnji rezultat. Ipak, izjednačiti psihologiju s njezinim predmetom, metodama i dostignutim spoznajama, s totalitetom ljudske aktivnosti, nema nikakve osnove u suvremenoj znanosti.

Psihologijski aspekt nacije prvenstveno je osjećaj pripadnosti, zajedništva, sistem stavova prema vlastitoj grupi. Koliko god taj osjećaj nije konstitutivni element nacije u smislu uzročnosti, nastanka, on je konstitutivan u smislu trajanja i djelovanja nacije kao cjeline.

Od poznate Hegelove maksime da zajednicu određuju zakoni i osjećaj pripadanja do suvremenih određenja, psihologijski aspekt uvijek je bio prisutan.³

Bitna psihološka odrednica nacije svakako je nacionalni osjećaj. Koliko god formiranje nacionalnog osjećaja imalo svoje objektivne pretpostavke — od postojanja same nacije, preko društveno-ekonomskih odnosa, položaja pojedinca i grupa, sistem vrijednosti i slično — ono je u osnovi *isključivo*

1 Ti pristupi imaju svoje rodonačelnike u Lazarusu i Steinthalu koji su 1860. godine osnovali časopis za psihologiju naroda, odnosno F. Ratzelu koji na prekretnici stoljeća naglašava ulogu tla koje neumitno određuje karakter jednog naroda. Usput rečeno, on je prvi koji je upotrijebio tezu o »životnom prostoru«. Kod nas, bliski takvim pristupima su radova J. Cvijića i V. Dvornikovića.

2 J. S. Mill, »Principles of Political Economy« 1948. godine.

3 Tako E. Kardelj naglašava: »... a ta svijest je, konačno, ipak najubjedljiviji znak postojanja nacije. Ponavljam, nacije se ne mogu veštački stvoriti, one postoje, a iz tog njihovog objektivnog postojanja izvire i njihova nacionalna svest«, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Kultura, Bgd. 1958. str. 107.

*subjektivno, psihološko stanje.*⁴ Upravo ga je zato moguće i potrebno odrediti uzimajući u obzir prvenstveno procese formiranja grupne identifikacije i, općenito, procese socijalizacije. Na osnovi toga, *nacionalni osjećaj možemo definirati kao osjećaj pripadnosti određenoj grupi, koji je stečen procesom socijalizacije, posredstvom kojega se prima jezik, tradicija i kultura određene grupe i posredstvom kojega se pojedinac poistovjećuje s grupom, njezinim vrijednostima i interesima.*⁵

Budući da je pojedinac dio raznih socijalnih grupa, među ostalima i nacije,⁶ koje zatječe u svojoj užoj i široj socijalnoj okolini, bez obzira na njihove različite osobine (složenost, trajnost, veličinu, važnost i slično), on formira odnose prema tim grupama, pa i prema naciji, tako da nacionalni osjećaj predstavlja logičan produkt činjenice egzistiranja raznih nacija i njihovih međusobnih odnosa. U svijesti čovjeka prelama se »dani povijesni trenutak razvoja društvenih i nacionalnih odnosa« i on se formira kao pripadnik svoje nacije, sa složenim sistemom stavova prema svojoj nacionalnoj grupi i stavovima prema nacionalnim grupama s kojima je njegova nacija suočena u svojoj egzistenciji.

Naglasili smo da je nacionalni osjećaj — osjećaj pripadnosti koji se formira unutar jedne društvene grupe. Pojedinac preuzima kulturu, oblike ponašanja i vrednovanja, osjeća se kao jedan od pripadnika grupe. Ipak, i pored toga što je nacionalni osjećaj subjektivna kategorija, on u velikoj mjeri ovisi i o ponašanju drugih prema nama, o vrednovanju naše nacionalne pripadnosti, odnosno naše nacionalne ili neke druge identifikacije od strane drugih. U određenim društvenim situacijama jačanja međunacionalnih konfrontacija i nacionalizma, dolazi do sukoba između vlastite samoidentifikacije i procjene naše nacionalne ili neke druge grupne pripadnosti od strane drugih.

Ilustrativan je primjer pojedinaca jevrejskog porijekla koji su se potpuno kulturno asimilirali u druge zajednice, koji su sebe doživljavali kao Nijemce, Hrvate, Srbe i slično, koji često nisu ni znali za neku drugu pripadnost, da bi na traumatski način shvatili da ih drugi vide drugačije i svrstavaju u druge grupne pripadnosti.

Objektivan doprinos kulturi naroda s kojim žive, njihovi osjećaji, ponašanja, sve to postaje nevažno i na osnovi »povijesnih pedigrea« oni su svrstani u građane druge vrste, s pripisanim drugim, manje vrijednim osobinama, kao pojedinci koji su krajnje štetni za većinsku zajednicu.

U tim situacijama dolazi do objektivnog sukoba samoidentifikacije i reagiranja drugih te je pojedinac, na krajnje traumatičan način, prisiljen »shvatiti« svoju pravu pripadost. Da li je to uopće prava pripadnost, da li je prava pripadnost uopće objektivna danost, to postaje nevažnim. Doživljaj drugih određuje položaj jedinice i grupe; neovisno o samoprocjeni, subjektivnosti i

4 Izjašnjavanje o nacionalnoj pripadnosti je slobodno opredjeljenje pojedinca, koje ima svoje zakonitosti, ali ne i zakonske ograničavajuće elemente, izuzev, naravno, reagiranje drugih na našu odluku.

5 Jedna od standardnih definicija je i ona A. Smitha: »Nacionalni osjećaji i svijest o pripadnosti naciji, i osjećaj solidarnosti s njenim članovima; također želja za jačanjem, slobodom, i jedinstvom nacije«. »Nationalism«, *Current Sociology*, Vol. XXI, 3/1973.

6 Ne želimo ovdje ulaziti u raspravu o prirodi različitih grupa i opravdanosti svodenja nacije na fenomen grupe, već samo naglasiti da za formiranje odnosa prema njoj vrijede mehanizmi općenito grupne identifikacije.

iskrivljenosti toga svrstavanja, ono je krajnje objektivno po posljedicama koje ima za pojedinca i društvo.

Nacionalni osjećaj i pripadnost svojevrsna su relacija općeg odnosa pojedinac—grupa, gdje se stvara *osjećaj zajedništva* koji podrazumijeva svijest da svoj identitet i svoju vrijednost u velikoj mjeri dobivamo na osnovi pripadanja široj zajednici kao što je nacija. To nam, u isto vrijeme, omogućuje da se *doživimo u vremenu i prostoru*, što označuje mogućnost stjecanja društvene, regionalne ili nacionalne pripadnosti, omogućuje nam identifikaciju i distinkciju prema drugima. Prilagodбом pojedinac prestaje biti izolirana jedinka, koja nastaje časom rođenja i nestaje smrću, i postaje dio razvoja i tradicije širih društvenih grupa. Budući da živimo u kompleksnom svijetu u kome su otvorene mnoge mogućnosti, ali su i brojne slučajnosti, mi stvaramo neke vlastite »izvjesnosti«, neka vjerovanja, nade, kako bismo izbjegli nesigurnost i strepnju. Stvaraju se moralne vrijednosti koje se smatraju univerzalnim, određuje se što je dobro, a što loše, ispravno i neispravno, kao i *osjećaji obaveze* prema onome što se realizira u grupnom prihvaćanju i prevladavajućim oblicima ponašanja. U isto vrijeme, nastaje potreba za *socijetalnim mehanizmima* koji će osiguravati osnovne potrebe i pružiti sigurnost. Tako sama grupa ili organizacija postaje izvorom vrijednosti, ona stvara aspiracije, običaje, institucije, zakone, ekonomske odnose, političke oblike, jednom riječju — konkretne referentne okvire svakodnevnog ponašanja.

Kao što je nacionalni osjećaj, identifikacija, funkcionalna za pojedinca, ona je funkcionalna i za samu nacionalnu zajednicu. Budući da omogućuje integraciju na nacionalnoj osnovi u određenim konfliktnim situacijama s vanjskim grupama, nacionalni osjećaj omogućuje prevladavanje unutarnjih konflikata i pojavljuje se kao integrirajući, centripetalni mehanizam grupnog djelovanja.

U složenom suvremenom svijetu, u kome ne postoji samo pluralitet nacija što egzistiraju usporedo s međusobnom suradnjom i latentnim ili manifestnim sukobima kao državne zajednice, nego je u ogromnoj mjeri prisutno i prožimanje na istom prostoru i u okviru istih državnih zajednica, nacionalni osjećaj, kao pozitivni element nacionalne integracije i formiranja pojedinaca, *nerijetko se pretvara u patologiju, u nacionalizam*.⁷

Kao što su predrasude svojevrsna patologija stava, s izrazito negativnim, apriornim, emocionalnim zasićenjem, tako je i nacionalizam patološki oblik nacionalnog osjećaja, u kome prevladavaju neprijateljstvo, mržnja, iracionalnost.

U daljnjem tekstu analizirat ćemo pojedine aspekte nacionalizma u okviru kategorijalnog aparata psihologije predrasuda.

Tri izvora nacionalizma

Kao što je nacija povijesni fenomen, rezultat društvenih kretanja, razvoja, mijenjanja, tako je i nacionalni osjećaj rezultat djelovanja socijalnih uvjeta te, prema tome, i nacionalizam kao patologiju nacionalnog nije mogu-

⁷ U literaturi, pogotovo anglosaksonskoj, pa dijelom i našoj, riječ *nacionalizam* ponekad se upotrebljava u neutralnom obliku, tako da se govori o »oslobodilačkom nacionalizmu«, »državnom nacionalizmu«, »ugroženom nacionalizmu« i sl.

će promatrati izvan socijalnog konteksta. Nacionalizam, kao specifični oblik predrasuda, ima tri osnovna izvora. Sukladno njima, možemo razlikovati i tri osnovne vrste nacionalizma: tradicionalni, konformistički i nacionalizam kao izraz osobne nesigurnosti i agresivnosti. Ta je podjela, svakako, prilično nasilna i dana je prvenstveno radi preglednosti.

(a) *Tradicionalni nacionalizam*. Kao što pojedinac u procesu socijalizacije preuzima »kulturno nasljeđe« — što mu omogućuje da, kao pojedinac, postane dio društva, a društvu da nastavi kontinuirani razvoj — on, kao sastavni dio tog »nasljeđa«, preuzima i određeno vrednovanje drugih društvenih grupa. Pojedinac formira stavove mehanizmom imitacije, stvara okvire prosuđivanja i vrednovanja kao apriorne kategorije u vrijeme kada njihov sadržaj za njega nema značenje, osim kao element prilagodbe postojećem. Kasnije, kada se dođe u doticaj kako s pripadnicima tih drugih društvenih grupa, tako i općenito s relevantnošću činjenice da pored »nas« postoje i »oni«, naš je doživljaj već selektivan i unaprijed određen preuzetim apriornim vrednovanjima. Negativni stavovi prema drugima preuzeti su kao svojevrsni »kulturni truizmi« (istine po sebi) i mi ih, kao dio šire društvene grupe, nekritički prihvaćamo i ispoljavamo.

(b) *Konformistički nacionalizam*. U konkretnoj situaciji ispoljavanja nacionalizma prema nekoj društvenoj grupi prisutni su određeni mehanizmi psihosocijalne interakcije, u prvom redu imitacije, identifikacije, socijalne podrške i pritiska koji pojedinca usmjeravaju k preuzimanju onih stavova koji su u danom momentu prevladavajući. suočen s potrebom da pripada grupi, da bude prihvaćen i vrednovan prema grupnim normama, pojedinac nekritički prihvaća i nacionalističke stavove, ne toliko zbog njihovog sadržaja ili ciljeva grupnog ponašanja, koliko zbog sebe i svoga statusa. U funkciji trajanja, ljudi prihvaćaju neke ideje, ne toliko zbog ideja samih, koliko zbog sebe i potrebe da budu slični drugima.

(c) *Frustracijski nacionalizam*. Rezultat je osobne nemogućnosti da se zadovolje potrebe i postigne cilj, odnosno rezultat je frustracija i nesigurnosti pojedinca. suočen s vlastitim slabostima, pojedinac projicira nezadovoljstvo i krivicu na pripadnike drugih naroda i teži agresivnom ponašanju kao obliku osobnog rasterećenja.

Ta tri oblika nacionalizma razlikuju se po trajanju, obuhvatu i intenzitetu ispoljavanja. Tradicionalni je nacionalizam povijesno uvjetovan (ne)kulturni kontekst u okviru i na osnovi koga se, u određenoj situaciji, ispoljavaju predrasude. Konformističke predrasude obuhvaćaju konkretnu društvenu grupu u određenom vremenu i više su usmjerene na dobivanje priznanja od svoje grupe, nego što su usmjerene prema drugima. Frustracijski nacionalizam uvijek je konkretan, agresivan i u određenom presjeku vremena neposredno usmjeruje ponašanje.

Psihologijski sadržaj nacionalizma

Naglasili smo da je nacionalizam svojevrsna patologija nacionalnog osjećaja. To je razlika ne samo u »normalnosti«, shvaćenoj u statističkom smislu

Mi ćemo u daljnjem tekstu nacionalizam upotrebljavati isključivo u negativnoj konotaciji, u smislu apriorno negativnog, neprijateljskog odnosa prema pripadnicima drugih nacija.

kao prevladavajućem odnosu, nego i u kvaliteti, sadržaju koji se ispoljava, u vrednovanju i ponašanju.

U ovom ćemo odjeljku navesti glavne sadržaje ispoljavanja nacionalističkog stava, koji mogu poslužiti kao svojevrsni indikatori prisutnosti nacionalizma kod pojedinaca ili šire društvene grupe.

(a) *Nacionalizam je promatranje svih društvenih pojava isključivo kroz faktor pripadnosti vlastitoj naciji.* Drugim riječima, riječ je o svojevrsnom filteru koji »propušta« samo određene informacije i interpretacije, o učešnosti na osnovi koje sve informacije poprimaju značenje relevantno za našu nacionalnu grupu. To je univerzalna pojava koja se očituje u najrazličitijim oblicima: od sastava nogometne reprezentacije (koliko ima »naših«) i, općenito, zbivanja na sportskom polju do raznih sistemskih zakona i mjera, kao što su, primjerice, način obračuna dohotka, devizni režim i slično. Pripadnost naciji okosnica je svega, a njezin interes, koji je u nacionalističkoj interpretaciji totalan i zahvaća sve aspekte života, primaran kriterij društvenog vrednovanja.

(b) *Nacionalizam je unutargrupno zatvaranje i suprotstavljanje drugim grupama.* Ako je kriterij socijalnog kontakta isključivo nacionalna pripadnost pojedinca, ako se pojedinca kao ličnost prosuđuje s obzirom na nacionalnu pripadnost, i ako se pripadnici druge (ili drugih) nacionalnosti doživljuju kao homogena, nama suprotstavljena grupa, onda smo suočeni s nacionalizmom.

(c) *Nacionalizam je gubljenje vlastitog identiteta i podvrgavanje grupi.* Budući da je nacionalno ishodište svega, grupa daje podršku i izvršuje pritisak, pojedinac stječe svoju vrijednost isključivo posredstvom nacionalne identifikacije. Identitet i vrijednost pojedinca se gube, postojimo sami »mi« u suprotnosti s »onima«, s time da smo »mi« oličenje svih vrлина, a »oni«, naravno, svega najgorega. Taj osjećaj »mi«, koji je inače jedan od bitnih kriterija formiranja grupe, u konfrontaciji s drugim onemogućuje individualnu afirmaciju, djelovanje pojedinca kao subjekta, ali zato ujedno omogućuje kompenzaciju individualnih slabosti grupnim »kvalitetama«.

(d) *Nacionalizam je dominacija emocionalnog prosuđivanja i potiskivanje racionalnog.* Nacionalizam, kao uostalom i svaka predrasuda izrazito je emocionalno zasićen. Zamijenivši osobni identitet identitetom grupe-nacije, u oštroj suprotnosti prema drugim grupama, kod pojedinca dolazi do snažnih emocija, razumsko rasuđivanje, kritičnost i svi argumenti odbacuju se i — kako kaže R. Supek — »pojmovno mišljenje i moralna odgovornost nalaze se u najnižoj osjeci«.⁸ To je stanje euforije kada masa, parola, poklič usmjeruju ponašanje. Kao što kaže jedna ukrajinska poslovice: »Kad se razvije zastava, sav razum je u trubi«!⁹

Oblici ponašanja u situaciji potisnutosti pojedinih društvenih grupa

Činjenica je da su predrasude veoma raširene, trajne, te da je teško naći neko društvo unutar kojega ne postoje neke grupe koje su žrtve predrasuda i koje se nalaze u potisnutom položaju. Takav potisnuti položaj može imati

8 R. Supek, *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Bgd. 1973, str. 42.

9 Prema R. Supeku, cit. rad, str. 42.

karakter pravne norme, kao što je to slučaj u Južnoafričkoj uniji, a može biti i izraz određenoga tradicionalnog vrednovanja, kao što je to slučaj s crncima i Portorikancima u SAD ili radnicima koji su na radu u Saveznoj Republici Njemačkoj (u prvom redu, odnos prema Turcima), a smatramo nužnim napomenuti da se, na žalost, u sličnom položaju u nas nalaze Romi.¹⁰

Potisnutost nečijeg položaja prvenstveno se izražava (kao rezultat dugotrajnog odnosa) u određenim oblicima ponašanja, ali i u općem načinu i standardu života, koji znatno odudara od dostignute razine ostale zajednice, i koji se, površno gledajući, pojavljuje kao prihvatljiva racionalizacija naših predrasuda. Kako da se ponaša dobrostojeći Englez u kolonijalnoj Indiji, ili imućni bijelac u njujorškome crnačkom getu, okruženi sirotinjom i načinom života koji neposredno zadire u njihova svakodnevna vrednovanja, dovode do nelagode, osjećaja stida što imaju i mogu živjeti drugačije?

Čini nam se da bismo uvjetno mogli razlikovati tri osnovne vrste ponašanja, imajući u vidu potrebu čovjeka da na osmišljen i konzistentan način doživljuje totalitet svoje okoline i da u tom odnosu za sebe osigura psihološku ravnotežu, mir i sigurnost.

Prvi je način da *imamo predrasude*, odnosno da postojeću situaciju doživljujemo kao prirodno stanje stvari, kao realne pokazatelje stvarnih razlika u mogućnostima pojedinih rasa, etnikuma i slično, odnosno da način života i kulturu uzimamo kao *opravdanje* naših postupaka. Kao što to kaže američki znanstvenik Myrdal: »Predasude bijelaca i diskriminacija ostavljaju crnce u niskome životnom standardu, lošem zdravlju, obrazovanju, običajima i moralu. To isto, povratno, daje potvrdu za predrasude bijelaca. Predrasude bijelaca i standard crnaca tako uzajamno 'uzrokuju' jedan drugoga.«¹¹

U ovome konkretnom primjeru predrasude omogućuju pojedincu da »razumije« zašto su pripadnici neke druge društvene grupe takvi kakvi jesu i, ujedno, one mu omogućuju da sačuva »svoj mir«, da nema problema s osjećajem pravde i nepravde i svojom savješću.

Drugi je način da *izbjegavamo* pripadnike drugih društvenih grupa, zatvaramo oči pred stvarnim stanjem, selekcioniramo činjenice i slično te se na taj način, krećemo u svome »beskonfliktnom« svijetu, bez ikakva interesa za ono što se događa izvan naše »bjelokosne kule«. Poznata su tzv. »bijela geta« u Indiji u okviru kojih se odvijao cjelokupni život britanske kolonije. Mnogi Nijemci za vrijeme nacističkog režima jednostavno »nisu znali« odnosno, preciznije, »nisu htjeli znati« što se stvarno zbiva, oni su stvarali za sebe izolirani svijet odnosa.

Stupnjevi ispoljavanja predrasuda

Predrasuda, kao uostalom i svaki stav, jest tendencija ponašanja, a ne samo ponašanje. Da li će se predrasuda ispoljiti u konkretnoj aktivnosti, i u kojem obliku odnosno intenzitetu, ovisi kako o njoj, tako i o cjelokupnoj strukturi ličnosti pojedinca, grupe u kojoj se pojedinac nalazi i, prije svega, cjelokupnih društveno-ekonomskih odnosa i konkretne društvene situacije.

10 Ovdje svakako ne mislimo na napore društvene zajednice, već prvenstveno na odnos svih nas u svakodnevnim situacijama prema pripadnicima romske zajednice.

11 Myrda, *An American Dilemma*, N. Y. Harper, Row, 1944.

Slijedeći G. Allporta¹² možemo razlikovati pet stupnjeva ispoljavanja predrasuda koji — kako to i sam Allport naglašuje — ne predstavljaju matematički konstruiranu ljestvicu, nego prije služe kao kvalitativne, ali ujedno i hijerarhijski dane kategorije za osmišljavanje raznolikosti ponašanja zasnovanih na predrasudama.

(a) *Ocrnjivanje ili ogovaranje* jest izraz određenih antipatija i ispoljava se u verbalnom iskazu »među nama«. Mogli bismo, neovisno o Allportu, napomenuti da su mnogi »vicevi« upravo takav oblik ispoljavanja predrasuda na društveno prividno prihvatljiv način.

(b) *Izbjegavanje* se ispoljava u stvaranju socijalne distance prema pripadnicima grupe prema kojoj postoje predrasude. Ono može poprimiti razne oblike: od pojedinačnog izbjegavanja druge osobe, neodobravanja druženja i braka, do stvaranja zapreka uspostavljanju kontakata u obliku zakona ili društvenih normi. Na tome stupnju još ne dolazi do konkretnih poteškoća za pripadnike manjinske grupe, osim poteškoća psihološke prirode.

(c) *Diskriminacija* je već neposredno usmjerena protiv pripadnika druge grupe; ona ih dovodi u nepovoljniji položaj — od školovanja, preko zapošljavanja i mogućnosti stanovanja, do određenih zakonskih prava.¹³

(d) *Fizički napad* već predstavlja onaj stupanj ispoljavanja predrasuda na kojemu je u pitanju fizički integritet pojedinca. Maltretiranje, zabrana ulaska u lokale, presretanje i ulični obračuni, zasnovani na činjenici da netko pripada nekoj drugoj grupi (nacionalnoj, rasnoj, religijskoj) predstavlja onaj nivo ispoljavanja predrasuda koji onemogućuje normalan život manjinske grupe i često dovodi do zadnjeg stupnja, odnosno do širih ljudskih i povijesnih tragedija.

(e) *Istrebljenje* se očituje u linču, pogromu, genocidu, odnosno fizičkom istrebljenju cijelih naroda.

Iskustvo pokazuje da su to prijelazni oblici jednog stanja svijesti koji veoma lako, u određenim trenucima društvenih odnosa, mogu u relativno kratkom vremenu dovesti do tragičnih posljedica.

Prvi stupanj ispoljavanja predrasuda veoma je proširen i teško bismo mogli naći sredinu u kojoj nije, u određenoj mjeri, prisutan. Od društva do društva mijenjaju se objekti predrasuda, mijenja se njihova racionalizacija, ali na žalost — u našoj svijesti, a još više u podsvijesti, vegetiraju ostaci prošlosti, tzv. tradicionalne predrasude.

Izbjegavanje je, također, prilično prošireno; očituje se u socijalnoj distanci, u nevoljkosti da se prihvate drugi, u zatvorenosti kulture, tradicije i sl. Ta dva oblika egzistiraju usporedno s prevladavajućim vrijednosnim sistemom, polako se mijenjaju i — Č nadamo se — da će u daljem razvoju našeg društva postupno i iščezavati.

Ostali oblici znatno su izrazitiji, manifestniji i ovisniji o društvenim odnosima i kretanjima. Oni nisu više isključivo bitni izraz ličnosti i stanja svijesti, nego prije konkretne društvene situacije u kojoj se, posredovano interesima i frustracijama, ispoljava i ta latentna mržnja.

12 G. Allport, *The nature of prejudice*, A. Doubleday Anchor Book, 1985. god. str. 14—15. Istu podjelu preuzima i R. Supek, cit. rad.

Kada se ispoljava nacionalizam?

U podnaslovu namjerno je naznačeno pitanje ispoljavanja, a ne nastajanja nacionalizma, iz jednostavnog razloga što smatramo da je nacionalistička svijest — negativno i neprijateljsko vrednovanje drugih društvenih grupa — relativno trajnija karakteristika neke zajednice (svakako, ne neizbježna i nepromjenljiva) koja je, više-manje, u svakodnevnom životu latentna, da bi u određenim situacijama naglo izbila na površinu i dala osnovno obilježje društvenim odnosima i procesima, stvarajući privid da je upravo u tim situacijama i nastala. Nacionalizam može biti potisnut određenim političkim mjerama, prigušen, te je na taj način moguće stvoriti dojam o njegovu iščežavanju, da bi ubrzo u specifičnim situacijama ponovno agresivno zadominirao društvenom scenom.

Prema tome, stanje svijesti koje nazivamo nacionalizam jest intervenirajuća varijabla u određenim društvenim uvjetima kada — zbog znatnih psiholoških poremećaja u statusu pojedinca i širih društvenih grupa — dolazi do masovnog ispoljavanja neprijateljstva, potiskivanja, pa i agresije prema pripadnicima drugih grupa.

Tri su osnovne, međusobno usko povezane, karakteristike društvene situacije u kojoj dolazi do ispoljavanja nacionalizma:

(a) *Nemogućnost zadovoljavanja potreba.* Struktura potreba nije isključivo individualno-psihologijska veličina, nego je ujedno i grupna, pa i povijesna kategorija. U motivacijskoj dinamici zadovoljavanja potreba stvaraju se nove potrebe, koje su znatno određene širim društvenim mogućnostima, društvenim vrijednostima, postignućima referentnih grupa, kao i individualnim postignućem; tim se određuje individualni i grupni, ali i općedruštveni nivo aspiracija. Kao što to naglašuje Cambell: »Stav prema Jevrejima nije rezultat ekonomske situacije, nego nezadovoljstva ekonomskom situacijom«,¹⁴ znači i raskoraka između društvenih očekivanja i realne mogućnosti postignuća.

(b) *Situacija društvenog zastoja i krize.* Sve dok je nemogućnost zadovoljavanja potreba slučaj pojedinca, to nije relevantno za šire društvene odnose. Kada, međutim, nemogućnost zadovoljavanja potreba zahvati šire društvene grupe, kada društvo kao cjelina nije u mogućnosti postizavati postavljene ciljeve, kada pojedinac doživi da su i drugi pojedinci u sličnoj situaciji, dolazi do solidarnosti, identifikacije, grupne interakcije, dolazi do masovnih oblika ponašanja.

(c) *Ukoliko društvena kriza potraje, dolazi do gubljenja perspektive daljnjeg razvoja.* Postavlja se pitanje: ili preispitati osnovne vrijednosti na kojima se društvo zasniva, ili nalaziti odgovarajuće uzroke koji je doveli do određene situacije.

Sve tri, međusobno povezane, karakteristike društvene situacije, kako s obzirom na pojedinca, tako i s obzirom na šire društvene grupe, u psihologijskome kategorijalnom aparatu možemo označiti kao stanje frustracije, osjećaja nezadovoljstva, napetosti i nesigurnosti s obzirom na vlastiti položaj.

13 R. Supek navodi da je u okviru UNESCO-a sačinjena čitava lista takvih oblika diskriminacija.

14 Cambell A »Factors associated with attitudes toward Jews« u: Swanson, Newcomb, Hartley (eds), *Readings in social psychology*, N. Y. Holt, Rinehart, Winston, 1952.

Što nacionalizam pruža?

Ako na individualnom nivou dođe do frustracija kao rezultata nemogućnosti zadovoljavanja potreba, onda su — kako je psihologija pokazala — moguća različita ponašanja kojima je zajedničko da pokušavaju osigurati samopoštovanje pojedinca, kako s obzirom na vlastiti doživljaj, tako i s obzirom na procjene drugih. Međutim, u tim različitim oblicima ponašanja¹⁵ prisutna je i komponenta stvarnog, objektivnog razrješenja konfliktna situacije. Budući da se, kao što smo ranije naveli, nacionalizam ispoljava u društvenim situacijama koje neminovno postavljaju pitanje samih društvenih odnosa, pa time i konkretnih interesa vladajućih grupa, društvena frustracija zapravo je usmjerena i usmjeravana k *lažnim uzrocima*, usmjeravajući i konkretno ponašanje ljudi protiv pripadnika manjinskih ili vanjskih grupa.

Kao što je na psihološkom nivou lakše vlastite frustracije usmjeriti kao onima koji »nisu mi« — što znači nalaženje vlastite identifikacije u široj zajednici koja je suprotstavljena drugima — nego propitivati stvarnu prirodu društveno-ekonomskih odnosa koji su u osnovi društvenog poremećaja, takvo usmjeravanje je svrhovito i često je svjesna manipulacija i s aspekta vladajućih društvenih snaga.

S psihologijskog aspekta analize, nacionalizam kao društveni pokret omogućuje pojedincu i širim grupama iluziju razrješenja same frustrativne situacije. Ta se iluzija nalazi u četiri osnovna psihološka sadržaja:

(a) *Sigurnost*. Potreba za sigurnošću je jedna od osnovnih ljudskih potreba. Ona se ne očituje isključivo u »biološkoj sigurnosti«, nego i u sigurnosti s obzirom na socijalne odnose, mogućnost zadovoljavanja ostalih potreba, razumijevanja onoga »što se zbiva«, povjerenju u druge. Iskonska sigurnost koju malo dijete osjeća u krilu majke, zamjenjuje se kasnije osjećanjem pripadanja, povjerenjem u socijalne norme i onim što bi trebalo biti osnovnim sadržajem zrele ličnosti — povjerenjem u sebe. U situaciji društvene krize najednom dolaze u pitanje pretpostavke na kojima se društvo zasniva, kao i konkretan položaj pojedinca u društvu. Pojedinac želi da razumije, traži odgovore, sklon je da se prikloni onima »koji znaju što hoće«,¹⁶ traži vođu.

Nacionalistički pokret omogućuje *grupnu identifikaciju* (»nisi sam, zajedno smo jači i nepobjedivi«), pruža osjećaj da *zna što hoće* (istina, na jednom segmentu društvenih odnosa bazira cjelokupna rješenja, ali i to je »odgovor«!) i pruža *organizaciju i vođu* (i oslobađa pojedinca mučne potrebe da sam traži izlaz).

(b) *Perspektiva*. Što su ljudi u beznadežnijoj situaciji, to su prijemčiviji za »svjetlu budućnost«. Svaki socijalni pokret, a nacionalizam to bez daljnje jest, nudi rješenja »u budućnosti«, a ta su rješenja uvijek povezana s pobjedom osnovne ideje — supremacije vlastite grupe, naroda, rase.

(c) *Nalaženje krivca*. Jedna od potreba čovjeka jest da razumije uzroke situacije u kojoj se nalazi kao pretpostavku nalaženja izlaza. Što je »krivac« konkretniji, a njegova identifikacija ne dovodi u pitanje samog pojedinca i društvenu grupu kojoj pripada i koja je izvor njegovog statusa, to je sklo-

15 Ovdje ih nemamo potrebe posebno prikazivati; misli se na prilagođeno i neprikladno ponašanje, kao i različite oblike obrambenih mehanizama ličnosti.

16 Više vrijedi »čvrsta ruka koja zna što hoće« nego sve parole o samoupravljanju, jedna je od čestih parola autoritarnih ličnosti kod nas.

niji da nekritički prihvaća. Nacionalizam uvijek ima »dežurnog« krivca; to su »oni drugi«, koji su nas doveli u ovu situaciju, koji nas eksploatiraju, onemogućuju da »sami na svome« realiziramo svoje potencijale.

(d) *Osjećaj važnosti i veličine.* Što je čovjek jadniji, bespomoćniji, to ima veću potrebu za zadobivanjem određenog statusa i samopoštovanja. Ako to samopoštovanje ne može izboriti vlastitim postignućem, on je podložan mehanizmu kompenzacije i posredstvom identifikacije sa svojom grupom, narodom ili rasom. »Istina ja nisam uspio u životu, ali smo zato mi . . .«, najčešća je i najprihvatljivija racionalizacija individualnog neuspjeha.¹⁷

Zaključak

U ovoj kraćoj analizi željeli smo naglasiti razliku između nacionalnog osjećaja i nacionalizma. U okviru psihologijskoga kategorijalnog aparata nacionalni osjećaj razmatran je kao sistem stavova koji rezultira grupnom pripadnošću i na taj način omogućuje integraciju pojedinca i zajednice.

S druge strane, nacionalizam je određen kao svojevrsna predrasuda, izrazito emocionalno obojena, negativna i apriorna, koja onemogućuje, odnosno otežava zajednički život pripadnika različitih nacija i u određenim društvenim uvjetima dovodi do različitih oblika netolerancije, sukoba, progona.

Željeli smo naglasiti da nije prihvatljivo tumačiti nastanak nacije iz sfere psihologije, kao što isto tako nije prihvatljivo u sferi psihologije tražiti i uzroke međunacionalnih sukoba. Psihologijske osobine i procesi nastaju u određenim društveno-ekonomskim uvjetima i jednom formirani povratno djeluju na same društvene odnose. U određenim situacijama društvenog zastoja, krize, kada se pokušava razumjeti nastala situacija, racionalizirati osobni i grupni neuspjeh, tradicionalno uvjetovani potencijalni sukobi među pripadnicima pojedinih društvenih grupa veoma često zadobivaju privid osnovnih uzročnika nastale situacije. Na širem društvenom planu takvo usmjerenje u traženju rješenja omogućuje integraciju grupe i održavanje postojećih društvenih odnosa, dok na individualnom planu pruža osjećaj razumijevanja, identifikacije, zadobivanja značaja. S druge strane, takvo usmjerenje širih društvenih frustracija dovodi u izrazito nepovoljan položaj pripadnike manjских grupa i potencira latentne sukobe u složenim zajednicama.

Da bi se razumjela prava priroda problema nužno je poznavati osnovne psihologijske mehanizme i pojavne oblike. Tome cilju usmjeren je i ovaj rad.

17 Svi podaci pokazuju da je najveći broj ekstremnih nacionalista, ubojica i koljača bio upravo iz redova lumpenproletarijata.

Ivan Šiber

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RELATIONS BETWEEN NATIONS

Summary

The psychological aspect of the nation is in the first place the sense of belonging, of a shared system of attitudes toward one's group; in this sense, this feeling is not a constitutive element of the nation with regard to the causes of its emergence but is constitutive with regard to the duration and action of the nation as whole. National feelings are important for the individual as they provide him with a sense of belonging to a commonwealth, helping him to develop certain mechanisms which ensure security, obligation and attainment of group goals. From the point of view of the community, these feelings facilitate integration and group action. Nationalism is defined as a pathological form of the national, it is regarded as a prejudice impeding the common life of different national groups. The sources of nationalism are enumerated, their psychological content, the patterns of behaviour it engenders and its phenomenal forms. The social conditions favouring the manifestation of nationalism are also analyzed, as well as the needs which nationalism satisfies.